

MATN YARATISHDA KVANTITATIV BIRLIKLARNING O‘RNI

Mamajonova M.N.

Qo‘qon davlat universiteti

mamajonovamunajatxon407@gmail.com

90-507-89-80

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23791625>

Annotatsiya: Mazkur maqolada miqdorning til kategoriyasi sifatidagi o‘rni, sonlarning bog‘lanish belgilari haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, miqdoriy so‘zlarning matn yaratishdagi ahamiyati izohlangan.

Аннотация: В настоящей статье исследуется языковая категория количества, сочетательные свойства числительных. Большое место отведено числительным, их значениям в речи. В статье также анализируется проблема числа, система количественных значений в грамматической структуре языка, лексике, в разных языковых жанрах, в речи и художественных текстах.

Annotation: In this article, we study the language category of quantity, the combining properties of numerals. A great place is given to numerals, their values in speech. The article also analyzes the problem of number, the system of quantitative meanings in the grammatical structure of language, vocabulary, in different linguistic genres, in speech.

Tayanch so‘z va iboralar: son, zidlanish, emotsionallik, ko‘plik, miqdoriy qiyoslash.

Ключевые слова и выражения: число, оппозиция, эмоциональность, множество, количественное сравнение.

Key words and expressions: number, opposition, emotionality, plurality, quantitative comparison.

Rus tilshunosligida va yevropa tilshunosligida kvantitativlik turli aspektlarga ko‘ra tahlil etilgan. Rus tilshunoslari tomonidan kvantitativlik masalasiga chuqur yondashilgan qator ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilgan, maxsus tezauruslar tuzilgan. G.A.Menovshikovning “Способы выражения единичности-множественности в языках различного типа” (Вопросы языкознания.—1970. —№1.—С.82-88.), S.I.Kravsovaning “Фразеологические единицы со значением количества в русском языке” (Дисс. канд. филол. наук.—Ростов н/ Д., 1981), A.I.Lashkevichning “Генетические конструкции со значением метафорического количества в современном русском языке” (Дисс. канд. филол. наук.—Минск, 1976), N.V.Manuylovning “Категория неопределённости в структуре научного познания” (Дисс. канд. филол. наук.—Л., 1985) singari tadqiqotlari, V.V. Akulenko, L.G.Akulenko, N.L.Klimenkolar tomonidan tuzilgan “Лексико-фразеологические средства выражения неопределённо большого количества в современном русском языке”, “Лексико-фразеологические средства выражения неопределённо большого количества в современном английском языке”, “Лексико-фразеологические средства выражения неопределённо большого количества в современном

немецком языке”, “Лексико-фразеологические средства выражения неопределённо большого количества в современном испанском языке”, “Лексико-фразеологические средства выражения неопределённо малого количества в современном русском языке” kabi tezauruslar va boshqa o‘nlab tadqiqot ishlarining tahlili shuni ko‘rsatadiki, kvantitativlik masalasi chuqur izlanishlar uchun manba bo‘lib xizmat qiladi, fanlararo integratsiya asosida ko‘plab tasniflar uchun asos bo‘ladi. O‘zbek tilshunosligida miqdor va miqdoriylik masalasi tadqiqiga bag‘ishlangan bir qator ilmiy ishlar chop etilgan. Y.Zulfiyevning “Jamlik kategoriyasining o‘ziga xos xususiyatlari “(O‘zbek tili va adabiyoti, 1975,4-son), H.Abdurahmonovning “Juft so‘zlarda son kategoriyasi”, E.Fayzullayevaning “Birlik va uning kategorial mohiyati” singari ishlari shular jumlasidandir.

Miqdoriylik qobig‘i barcha rivojlangan tillarda o‘zining serqirraligi bilan ajralib turadi. U til strukturasining hamma asosiy sathlariga daxldor: leksika, so‘z yasalishi, morfologiya, fonetika, sintaksis. Tilshunoslarning kvantitativlik kategoriyasiga nisbatan bildirgan fikrlari hamda bu kategoriyani tasniflash bo‘yicha qilgan takliflari turlicha. Kvantitativ metodlar, ayniqsa, statistika tilshunoslikda allaqachon o‘zining mustahkam o‘rni egallagan. Kvantitativ analiz til hodisalarini aniq va atroflicha tadqiq qilish imkoniyatini beradi, shu bilan birga, til birliklarini tartibli joylashtirish, to‘g‘ri o‘rinlashuviga erishishga ko‘maklashadi. Miqdor logik kategoriyasining mazmunini yaxshiroq oydinlashtirishga ko‘plab fanlar qatori til faktlarini tahlil qilish asosida erishishiladi.

Kvantitativlik tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllanadigan ongning lingvokreativ faoliyati mahsuli sifatida o‘rganilishi kerak, shuningdek, kontekstda kvantitativ va nokvantitativ tushunchalarni bildiruvchi vosita sifatida ham tahlil etilishi zarur. Til birliklari ikki xil asosda tadqiq etiladi: ob‘ektivatsiya planida (mazmuniy tushunchalarning formantlashuvi va semantikatsiyasi) va reprezentatsiya planida (mazmuniy tushunchalar va semantikaning o‘zaro munosabati).⁵² Bunda mantiqiy-semantik kategoriyalarning mohiyati oydinlashadi. Bunday kategoriyalar qatoriga kvantitativlikni ham kiritish mumkin. Kvantitativlik kategoriyasi eng muhim ontologik kategoriyalardan biridir:

- u aqliy-ma‘naviy hodisa hisoblanadi;
- insoniyat tafakkurining muhim faoliyatidir;
- obyektiv miqdorning ongda aks etishi natijasi va kontseptual analogidir.

Matn yaratishda, ayniqsa, badiiy matnlarni shakllantirish jarayonida miqdor anglatuvchi so‘zlarning o‘rni muhimdir. Obrazlar xarakterini ochish, nutqning ta’sirchanligini oshirish maqsadida adiblar o‘z asarlarida miqdoriy so‘zlardan foydalanishadi. Badiiy san’atlarning tarkibida talay miqdoriy so‘zlarni uchratish mumkin. Ayniqsa, mubolag‘a, tazod kabi badiiy san’atlarni shakllantirishda miqdoriy belgiga ega so‘zlar katta o‘rin tutadi. SHuningdek, xalq og‘zaki ijodining turli janrlarida ham miqdoriy belgiga ega shakllar ko‘pchilikni tashkil etadi. Rus, frantsuz, ingliz va boshqa tilshunos olimlar kvantitativ so‘zlarning folxklordagi o‘rni xususida ilmiy izlanishlar olib borishgan. Ertak, topishmoq, lof, maqol kabi folxlor janrlarini tahlil etilganda, kvantitativ birliklar

⁵² Игошина Т.В. Морфотемный анализ категории количественности в разносистемных языках (на материале русского и английского языков): автореф.канд. филол. наук. —Ульяновск, 2002. -С.6-9.

bu og‘zaki ijod mahsullarining mazmunini yoritish va, shu bilan birga, ularni boyitish, xalqchil qilishga xizmat qilishi oydinlashadi.

Xalq og‘zaki ijodining noyob janri hisoblangan maqollarda miqdoriy ma’no ifodalovchi birliklar ko‘pchilikni tashkil etadi. Leksik-grammatik tarkibi jihatdan ular quyidagicha: son turkumiga oid so‘zlar, ravish turkumiga oid so‘zlar, ot, otlashgan so‘zlar. Shaklan miqdor anglatuvchi ayrim so‘zlar maqol tarkibida qo‘llanib, uslubiy vosita vazifasini bajaradi, shuningdek, emotsional-ekspressivlikka xizmat qila oladi. O‘z odatiy qurshovida miqdor bildirishga xoslanmagan ba’zi birliklar esa maqollarda miqdoriy belgini ifoda qilishi mumkin. Bunday qo‘llanish nafaqat o‘zbek tili, balki, boshqa til sistemalarida ham kuzatiladi. Xususan, rus tilida bunday imkoniyat juda keng.

Maqollarda miqdoriy ma’no ifodalovchi vosita sifatida ravishlar faol ishtirok etadi: *Gapni oz so‘zla, ishni ko‘p ko‘zla; ko‘pdan quyon qochib qutulmas; oz so‘zla— soz so‘zla*. Miqdoriy oppozitsiyaning a’zolari sifatida *oz* va *ko‘p* so‘zlari qatnashadi. Bu so‘zlar noaniq miqdorni ifodalaydi.

Maqollardagi morfologik jihatdan birlik sonda turgan otlarning hamda otlashgan so‘zlarning ko‘pchiligi miqdoriy ko‘plikni ifodalaydi: *Tog‘ning ko‘rki tosh bilan, odam ko‘rki bosh bilan; odam olasi ichida; bola aziz, odobi undan aziz; onaning ko‘ngli bolada, bolaning ko‘ngli dalada; arslon izidan, yigit so‘zidan qaytmaydi; odam taftini odam oladi; izlagan imkon topadi; qidirgan qir oshar; intilganga tole yor; mehnat bilan topganing—qandu asal totganing; yaxshi topib gapirar, yomon—qopib; yaxshining so‘zi—qaymoq, yomonning—to‘qmoq; yaxshi yetar murodga, yomon qolar uyatga*. Yuqoridagi maqollarda ishlatilgan *tog‘, odam, bola, ona, yigit, izlagan, qidirgan, intilgan, topganing, yaxshi, yomon* so‘zlari umumiylik, ko‘plikni anglatmoqda.

Maqollar hamda iboralar tarkibida miqdoriy darajalash, miqdoriy qiyoslashning ishlatilishi ko‘p hollarda so‘zlovchining maqsadini aniq anglashga, fikrni qisqa ifodalashga, obrazli bayon uchun xizmat qiladi.

Xullas, kvantitativ belgi til sathlari o‘rtasida eng keng tarqalgan tasniflovchi belgilardan hisoblanadi. Kvantitativ belgini muayyan sath birliklarini ajratishda yohud o‘zaro qiyoslanuvchi sathlarning birliklari orasidagi o‘xshashlik hamda farqlarni belgilashda muhim kriteriy sifatida qo‘llash mumkin. Kvantitativ belgi til vositalaridan keng foydalanilgan holda, ayrim tovushdan tortib butun bir matnlar orqali ham ifoda qilinishi kuzatiladi. Ba’zan miqdoriy belgi til vositalari tahlilida ifoda plani orqali umuman sezilmasdan, faqatgina mazmun planini chuqur tahlil etilganda namoyon bo‘lishi ushbu kategoriyaning murakkab va nozik qirralaridan biri sanaladi.

Miqdor maydoni tilimizda mavjud bo‘lgan turli semantik maydonlar bilan hamkorlikda ish ko‘radi. Mantiqiy kategoriya hisoblangan miqdorni ifodalovchi qator vositalar hamda shakllar mavjud. Ingliz, ukrain, rus tillarida kvantitativlik leksik, morfologik, sintaktik usullarda namoyon bo‘lgani holda, o‘zbek tilida fonetik yo‘l bilan ham kvantitativ ma’noni hosil qilish mumkin. Insoniyat jamiyati sanoq, o‘lchov orqali juda katta yutuqlarga erishdi. Borliqdagi barcha narsalar sanalishi yoki o‘lchanishi mumkin. O‘lchov bo‘lmaganda, yo‘l qurilishi, binolar bunyod etish, mehnat qurollari yaratish imkoni ham bo‘lmas edi. Shuning uchun ham kvantitativ metod eng ilg‘or metod sifatida barcha jabhalarning asosiy tashkil etuvchi hamda rivojlantiruvchi metodi sanalib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Сепир Э. Градуирование.// Новое в зарубежной лингвистике. Вып.16.-М., 1985. -С.43-154.
2. Тимофеев И.С.Методологическое значение категорий «качество» и «количество». - М., 1972.
3. Акуленко В.В., Швачко С.А., Букреева Е.И., Синякова Г.А., Попович М.М. и др. Категория количества в современных европейских языках. Под ред. Акуленко В.В. -К.: Наукова думка, 1990. -С.284.
4. Панфилов В.З. Философские проблемы языкознания. Гносеологические аспекты. -М., 1977.
5. Игошина Т.В. Морфотемный анализ категории количественности в разносистемных языках. -Ульяновск, 2002.
6. Гуломов А.Г. Феъл. -Т., Фан, 1954.
7. Абдуллаев Ф.А. Фонетика хорезмских говоров. -Т., Фан, 1967.
8. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. -М., 1972.